

որովհետեւ այդ կենդանիները անհրաժեշտ էին ազնուական լորդերի գուարձութեան, որսի համարս Գիւղացիները հէնց որ լորդից առաջին հրամանը ստանային, պէտք է թողնէին իրանց հայրերի և պապերի տիրւոյ և քրտինքով մշտեալ ժառանգական հողային բաժինները, նրանց վրա կառուցած բոլոր շինութիւններով, որովհետեւ լորդը կամենում էր այդ հողերի վրա այգիներ շինելու իրանցիայի մէջ հետզհետեւ դարդանում էր ատելութիւնը դէպի անգլիական իշխանութիւնը, որովհետեւ իշխանութիւնը պահպանում էր և կատարում էր օրէնքները, իսկ վերջինները կազմուս էին լորդերից իրանց արտօնութիւնների և իրաւունքների օգտին:

Արտաքին միջոցների օգնութեամբ երկրը հանգստացնելու նպատակով հրատարակված մի շարք պարլամենտական և կառավարչական կարգադրութիւնները աւելի էլ վատացնում էին իրանցիայի դրութիւնը: Իրանցիան Անգլիայի հետ միացնելու օրից ամեն տեսակ ստիպողական օրէնքներ գործադրված են այդ թշուառ երկրի մէջ: Բաւական է մտաբերել իրանցիայի համար հրատարակված կարգադրութիւնները վերջին 50 տարիների ընթացքում համարվելու համար, որ անգլիացիք առանձին կարծիք ունեն անհնազանդ Իրանցիան կառավարելու մասին: 1833 թվականին իրանցիայի փոխարքայ-լորդին իրաւունք էր տուած արգելել հասարակական ժողովները, պաշարված դրութիւն յայտնել դաւանական տեղեւորում, պարտաւորեցնել բնակիչներին արել մայր մանկուց յետոյ տանից դուրս չը գալ, անհնազանդներին կալանաւորել և նրանց գիւղարական գոտաւորանին ենթարկել: 1834 մինչև 1840 թվականը իրանցիայի մէջ արտաքայ կարգի դատարաններ էին գործում, 1847 մինչև 1856 թվականը կառավարութիւնը իրաւունք ունէր մասնաւոր անձինքներից խլել գէնքը և դրա համար հետախուզութիւններ անել տների մէջ: 1848 թվականին վարչութիւնը իրաւունք ունէր արտաքսել օտարականներին: Նոյն օրէնքները աննշան փոփոխութեամբ գործադրվում էին 1856 մինչև 1870 թվականը: Այնուհետեւ հրատարակված օրէնքները, որոնք գործադրվում էին 1870 մինչև 1880 թվականի յունիսը աւելացրին տուգանքները գէնք կրելու համար, թոյլ տուին կասկածաւոր անձանց նամակները բանալ, փակել հասարակական հիմնարկութիւնները, կալանաւորել օտարականներին և գիշերը դուրս եղած մարդկերանց հակառակ ազդարարութեան տանք մնայու մասին, նոյնպէս և կալանաւորել և դադարեցնել պարբերական հրատարակութիւնները, թէպէտ հրատարակիչներին իրաւունք էր արժուժ բողոքել դատարանին: Վերջին ստիպողական օրէնքները հաստատեցին և գործադրեցին այդ բոլոր կարգադրութիւնները, որոնք ժամանակաւոր և տեղական բնաւորութիւն ունեն անգլիական օրէնսդրութեան տեսակէտով: Այդ օրէնքների վրա հիմնված իրաւաբանի կառավարչական կարգադրութիւն պէտք է ներթափանցի պարլամենտի հսկողութեանը, մինչդեռ առաջ այդ չէր լինում: Այդ օրէնքներից մէկի մէջ ասված է, թէ վարչութեանը տուած իրաւունքի համեմատ կալանաւորվածները պէտք է պահվեն ոչ թէ իրրեւ յանցաւորներ, այլ իրրեւ մեղադրվածներ յանցանք գործելու մէջ: Նրանց թոյլ է արժում լրագիրներ և զբոսայգիներ, յարաբերութիւններ ունենալ իրանց բարեկամների և հաւատարմատար-

ների հետ և իրանց համար պատուիրել ցանկացած կերակուրը, այնպէս որ բանաւոր այս դէպքում ոչ թէ պատժի, այլ միայն կալանաւորութեան տեղ է:

Ինչ դուրս եկաւ իրանցիայի մէջ այդպիսի ստիպողական օրէնքներ գործադրելուց: Այդ բոլորը այն հետեւներն են, որ երբ այժմ իսկապէս կամենում են բաւականութիւն տալ իրանցիայի երկրներին, վերջինները դարձեալ թշնամարար են վերաբերվում, որովհետեւ նրանք սովորել են անգլիացիներին ևսամոլ հարստահարողներ և հալածողներ համարել: Գերազանցեալ իրանցիայի, ոչնչանում էին երկրի ազգաբնակչութեան և նրան լծող զօնից կառավարող բրիտանական զործիչների անբնական յարաբերութիւնների շնորհիւ:

ՆԱԽԱԿ ԹԻԻՐԲԻԱՅԵՑ

Կ. Պոլս, 25 հոկտեմբերի

Խոստացել էի ձեզ գրել հայոց հարցի մասին և պատրիարքին նաև ունեցած խոսակցութեան վրա: Գիտե՞ք որ իրանցիայի խառնակութիւնները մի կողմից, Անգլիայի և Տրիպոլիսի անցքերը մի կողմից այնպէս պատեցին եւրոպական կարեւորների գլուխը, որ հայոց հարցը գրեթէ ամբողջ միայն զանցառութեան մէջ մնաց: Չը կայ չարիք առանց բարեացի: Թէպէտ մի ամիս ևս յետաձգվեց մեր գործը, բայց այս մի ամիս մէջ պատահած քաղաքական դէպքերը և ցնցումները բաւական նպատակաւոր բաներ յառաջացրին հայոց հարցի համար: Անգլիական և ֆրանսական երկրի իշխանները ու եւրոպական ազդու միջամտութիւնը նոցա մէջ, կայսրների տեսակցութիւնը ու մի քանի ուրիշ դիպլոմատիական շարժումներ, նմանապէս լրագրական դրդիչներ մի տեսակ սարսափ գցեցին Թիւրքիայի վրա, ամեն կողմից համոզում յառաջ բերելով թէ՛ հասել է Թիւրքիայի վերջը և խօսքը այժմ միայն նորա վերջնական բաժանման վրա է: Վերջնական բաժանում էր միայն չարիք չարիքի շնորհիւ, փաստորոյ այս օրհասական լուրերից ցնցված վաղուց էի մի կողմից ձեռնահաս պաշտօնական անձինքների մօտ որոշ գաղափար կազմելու համար, մի կողմից տեսնում էի թղթակիցների ու Ներսէսի նաև: Այս բոլոր իրադրույթները (ինչպէս ասում են կալուսեցիք) հեռագրական լուրի ձևով երկի կարգադրեց «HORDOK»-ի մէջ, որը որ տեղից էլ առած լինելը այդ լուրը, բայց նա ճիշդ արտայայտութիւն էր: Պոլսում տիրող օրոգայ տրամադրութեան:

Այս ամեն խրատումները, ասեցի, նպատակաւոր եղան հայոց գործին, որովհետեւ Թիւրքիան համոզվեց, որ իր մանկիւնները Բիսմարկի նախաձեռնութեամբ, որովհետեւ որպէս էլ աշխատեց Գերմանիայի ետեւից օգուտ անել, բայց դարձեալ այդ ամենից ոչինչ դուրս չեկաւ, այլ ինքը Բիսմարկը առաջինը եղաւ Թիւրքիայի բաժանման պրոսեկտը: Այս ամենից յետ, բնական է, որ Թիւրքիան պիտի համոզվէր, որ օյնները խաղաղ եւրոպական կարեւորների նախաձեռնութեամբ, այլ եթէ մի անգամ, երկու անգամ անց կր կենան, երրորդ անգամ այնպէս գլխին կը փչվի, որ եկած տեղն էլ նա չի ճանաչի: Այս բանի մէջ, ասում եմ, բաւական լաւ համոզված կերեալ հիմա Թիւրքիան, փաստորոյ ինչ որ ասում են հայոց հարցի մասին եւրոպական կարեւորները իրանց զեպպանների բերանով, Թիւրքիան փէք էլա, էկեթ էֆէնդիւն (չառ լաւ, այդ այդպէս է) և ասում միայն: Տեսնում էք ուրեմն, որ արդէն մեծ տարբերութիւն կայ նորա բռնած ընթացքի մէջ հայոց հարցի վերաբերմամբ և նախընթաց երկու հարցերի մէջ ցոյց տուած արտաքին դժկամակութիւնների: Այսպիսի տրամադրութիւն, ասում են, պատրաստվեց մասնաւոր այս մի ամիս յաղաքական խառնաշփոթութիւնների ժամանակ, փաստորոյ մեր հարցի առկա մնացած ժամանակը կորած ժամանակ չեղաւ...

Հիմա, երբ ամեն ինչ փութ ինչ հանգստա-

ցաւ և քիչ զսպվեց իրանցական լիզայի կատաղութիւնը, սրը Սարաթֆօրա Նորսկօտի բուռն յարձակումներից մղված, Գլադստոն—Գրեյի լիզայի կարեւոր չիջարեական ուղարկեց եւրոպական կարեւորներին հայոց հարցը վերջնականապէս լուծելու համար: Գիտե՞ք որ չիջարեական առած բանը ոչ այլ ինչ է, ապա թէ ոչ պաշտօնական յայտարարութիւն այն համաձայնված կէտերի, որոնց մասին կարեւորները նախապէս մտնաւոր և մտերիմ կերպով են բանակցած միմեանց մէջ: Ուրեմն այս ասել է, որ հայոց հարցին եւրոպական բոլոր նկատմամբ պատուութիւնները պաշտօնապէս ձեռնարկեցին մնացած շնորհիւ մեծ հարցին լուծման, որը վերաբերվում է մի այսպիսի անտարբեր, տարտամ և անզգայ ազգի վիճակին: Այսպիսի մի արտաքայ կարգի մեծ ճշմարտութիւն մէջ, երբ ազգի վիճակը անօրինակ մարդու ձեռքին միլիոններ է հարկաւոր, երբ եւրոպայի մէջ պէտք է ունենանք գոնէ չորս-հինգ քաղաքներ, երբ Կ. Պոլսի օտար թղթակիցներն և լրագիրները շանջու համար հարկաւոր է փողը բուռով բաժանել, խեղճ Ներսէս պատրիարքը ինչպէս մի որբացած կուսկուռ (մի տեսակ աղաւթի) մի չոր ծառի վրա, իր խրճիթում առանձնացած, չը գիտէ ինչպէս խօսէ և ինչպէս երեւոյ ցոյց տալ օրը տաննակներով եկող թղթակիցներին:

Վերադառնալ, այս օրերս Վշակի ձեռքով առաւանջները հազար բուրլ էին գրել ձեր տրամադրութեանը՝ տակ, ինչու չը պահեցիք ձեզ մօտ, այլ Միացեալ ընկերութեան տուածը հարցրի այն օրը, չըմա ասեց Ներսէսը քմիծաղով: Ընթե՛ք չը գիտե՞ք որ հազար բուրլ ունեցողից երկու հազար պիտի ուզեն... Թէպէտ խօսքի վերջը էլ չը պարզեց, բայց իսկայն հակացայ թէ որոնց վրա էր խօսքը: Հարկաւոր չէր մեծ բարակամտութիւն ունենալ հակառակու համար թէ խօսքը այս անիմալ հայ խմբագիրների և լուսնափառ փափաղանքի պէս սովորների վրա էր, որոնք այնչափ անսիրտ են և վատ, որ այսպիսի մի ժամանակ քնաւ չեն մտածում հանգիստ թողնել պատրիարքին և տալ նորան միջոց օտարների նա զրադվելու համար, այլ ինչպէս ազա՛ տրգրուկներ իրանք առաջինը կը կաշեն խեղճ մարդու վրա, որ նորանից վերջի կօպկը խնէ... Ահա ինչ ասել է հայ խմբագիր Կ. Պոլսի մէջ: Նոյն դերը միթէ չէ կատարած և չէ կատարում իր կեղծոտութիւնները զանազան պատմադրութիւնն տակ ինչպէս մի լրագիր ձեզ ասում, որը իր բոլոր համոզմունքները և շանքերը, Միակար կալուսեցիքի ժամանակից սկսած մինչև Մանկուռու ժամանակը, կապած է միայն զանազան տաք պաշտօնների հետ, որոնք ոտանում են այդ լրագրի արբանեակները մեր աչքի առաջ ևս ասանակ հազար ունիկներով Ներսիսեան զպրոցի և Նիշիպէս Գեորգեան ձեռնարանի մէջ: Ե՛հ, ինչեւ միայն չէ կարելի ասել այսպիսի մի միամիտ և հեշտահաւատ ազգի մէջ: Ներք է որ միշտ այնպիսի յողուածներ գրվեն, որոնց նպատակը լինի միայն ասել ուրիշների վրա այն, ինչ իրանց սիրած արհեստն է...

Խօսքս մնաց ուրեմն լօրդ Գրանվիլի չիջարեականի վրա, որի մէջ մասնաւոր հետաքրքիր է այն տեղը, որ Անգլիան պահանջում է ըստ 61 երրորդ յօդուածի: Եւ միայն հայերի վիճակի բարւոքումը Հայաստանի մէջ, այլ ևս իսլամներին էլ: Սա այնպիսի մի յանգի և ճարպիկ բան է պատելի լօրդի կողմից, որ արժանի է կատարեալ հիացման: Ի նկատի ունենալով Թիւրքիայի գրեթէ ամբողջ իմաստ օտարութիւնների Հայաստանի քրիստոնէից փոքրամասնութեան կամ նոցա Վիստակարի և Վիզափոխական միտումներին վերաբերմամբ, լօրդ Գրանվիլ մի գրչի հարուստով, մի հատ բառ մտցնելով, հարցը դրաւ այնպիսի մի բարձր և լայն հողի վրա, որ էլ չեն կարող տեղի ունենալ որ և է առարկութիւնների Թիւրքիան ոչինչ չէ կարող ասել իր իւրա՛մ նպատակաց գործին խառնվելու համար, որովհետեւ դեռ շատ առաջվայ տրակտատներով Թիւրքիան պատրաստված է ընդունել եւրոպայի միջամտութիւնը իր իւրա՛մ հպատակների գործին ևս, չեթէ զէպի նոցա վիճակը մի անտարբարութիւն տեսնվի: Ահա այդ մոտացված իրաւունքը գործ ածելու տեղը դրաւ հիմա հնարամիտ անգլիացի պետական մարդը, որը Հայաստանի իւրա՛մ ազգաբնակչութեան արհեստների վիճակի նաև հաւատարմապէս ուղարկեցին անձնելով, զգալ է տալիս իր, եւթն ինչ նոյն մասնաւորական հայերը, որոնց վիճա-

կի բարւոքումը երաշխաւորված է 61-երորդ յօդուածով:

Այսպիսով արած է մի նոր և մեծ քայլ յինչալ յողուածի իմաստը այնչափ ընդարձակելու համար, որ ամբողջ փոքր- Ասիայի քրիստոնեայ և ոչ—քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան վիճակը կարելի է վիճում կապել հայոց վիճակի և բաղդի հետ: Ինձ հետ պատրիարքի մօտ գնացած թղթակիցը շատ հետաքրքիր էր իմանալու պատրիարքից թէ ինքնապատրիարքն համար սահմանված Հայաստանի մէջ որ գաւառները պիտի հասկացած և որպէս թուով քրիստոնեաներ նոցա մէջ: Պատրիարքը ասեց, որ 61-երորդ յօդուածի զօրութիւնը ըմբռնում է ամբողջ փոքր-Ասիան, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Մեծ և Փոքր Հայաստանի հայաբնակ գաւառները, բայց առայժմ 61-երորդ յօդուածի գործադրութիւնը որ տնտեսական է Մեծ Հայաստանի չորս նահանգների համար, որոնց մէջ ամենապաւտեական հանդիսերով 850 հազար զուտարիւն հայ կայ, գրեթէ մի ազգաբնակչութիւն է Բիւրզ, Թիւրք, Կիլիկիա, հրէայ և այլն միասին վեր առած: Եւնչ ազգիւններից էք քաղում, ձեր բարձր սրբապետութիւն, այդ տեղեկութիւնները հարցրեց թղթակիցը: Պատրիարքը հասկացաւ, որ եւրոպային չէր ուղում մեծ հաւատ ընծայել հայկական ազգիւնին, փաստորոյ միջոց ձեռքը դէպի չկապը ու դուրս հանց մի փոքրիկ արկղ: Արկղի մէջ կային ի միջի այլոց մի քանի բրօշիւներ և մէկ էլ բաւականին հաստ գրքոյկ Ֆրանսերէն լեզուով: Ոչինչ չասելով պատրիարքը տուաւ գրքոյկը թղթակցին ու ինքը նայեց վրաս ինչպիսիք ժպտումով: Եւստասուա զէս, չուռ տուաւ զէս ու մնաց աչքերը խլկած: Ես սա թիւրքալ կառավարութեան յնա՛մ մի գրքոյկ է: Բացականչեց թղթակիցը: Եւնչպէս կը տեսնէք: Եղաւ ստանախոր պատասխանը: Զարմանալի լրութիւն պիտի ունեցած սրանից յետ թիւրքերի կողմից հերքելու համար հայ տարրի մեծամասնութիւնը Հայաստանի մէջ: Նկատեց զարմացմամբ թղթակիցը: Պատրիարքը լուռ էր, ամեն ինչ միայն թողնելով եւրոպացուն ասել: Թղթակիցը ուղեց գրքոյկի վերնադիրը առնել, բայց պատրիարքը ասեց, թէ որովհետեւ այդ մի հազուադիւրս բան չէ, փաստ որոյ կարող է իր մօտ պահել, Բուրսովին իր նախապաշարմունքը փչում է հայոց աշխատութեան վերաբերմամբ, եւրոպային նշմարելի կերպով փոխվեց և սկսեց առանձին համակրութեամբ զէպի հայոց դատը շատ ուրիշ տեղեկութիւններ հարցնել, որոնց աշխատում էի ինքս պատասխանել պատրիարքի կոնտրոլի տակ, չորհնալով աւելորդ նեղութիւն տալ մեր արժանաւոր հովիւին, որ այդ օրը բաւական տկարութիւն էր զգում իր վրա:

Բայց այս ժամանակ փոքրիկ արկղից մնացել էր բաց, փաստ որոյ էլ քայլվիլ մի կողմ դնելով, ուղեցի քրքրել և իմանալ թէ ինչու մէջ է կայանում հայոց հակառակու պատրիարքի գաւաճը: Չը լինի թէ փող ևս որսնում: հարցրեց պատրիարքը ժպտումով: Հապա, չը պիտի իմանամ թէ որն է մեր ազգային սնդ ու էլ կոչված զանձարանը, ասեցի ու ձեռքս զէս ու զէս տանելով, ոչինչ ուրիշ բան չը գտայ բացի մի մեծ չքաղում (մէղալ): Եւս ինչ է սրբազան, հարցրի, Ե՛հ, ինչ հետաքննին մարդ ես:— Եւսպիսի մի պատմական սնդուկ ձեռքս ընկնի ու հետաքրքիր չը լինեմ: Կարգացի չքաղումի վրա գրվածը, նա ընծայ էր արված հայոց պատրիարքին չը գիտեմ ընդհանրապէս որ ընկերութեան կողմից: Ի նշան չնորհակալութիւն և հիացման: Ե՛հ, այս ինչ բան է: հարցրի ձեռքս առնելով մի հետաքրքիր քարի նման բան մի ոսկէ քսակի մէջ: Եւրոպացի ընկերս էլ շատ հետաքրքրվեց, յայտնվեցաւ, որ դա Հընդկաստանից մի բաճախ (նոդական թագաւորաց) ուղարկած զեղծապի (protection), որը ուղարկել է բաճախ, կարգաւոր հայոց հիւանդի և քաջահոգի պատրիարքի մասին անցիական լրագիրների մէջ:

Վերջեք գործադրութեան մէջ ունեցել էք այս հետաքրքիր թախմանը: հարցրեց հանաքով եւրոպացին: Ներսէսը միայն ժպտաց, ոչինչ չասելով: տեսալ թէ որպիսի զգոյշ էր Ներսէսը մի եւրոպացի թղթակցի հետ, որը լուրից ուղարկելով իր ամեն մէկ լսածը պատրիարքից, կարող էր միայն արիւն պատասխարութիւն ցոյց տալ նորան: Եւսպիսի զգուշացումներ անցեալ անգամ չը տեսալ ձեզ մօտ, սրբազան: ասեցի, ուղարկութիւնս գործնելով Ամերիկայի հանգուցեալ

